Kadonneiden kirjallisuuden lajien jäljillä

ELINA LEHTONEN

Kirjallisuudessakin voi tapahtua lajien häviämistä. Tätä mieltä ovat Tampereen yliopiston tutkijat, jotka professori Sari Kivistön johdolla tutkivat ”katoamista kirjallisuushistoriallisena ilmiönä” (Tampereen yliopisto, j.a.). Hanke on alkanut vuonna 2023 Koneen säätiön rahoittamana, ja sen yksi *tuotos on vuonna 2026 julkaistu Kadonneet kirjallisuuden lajit – Nokturno, gaseeli ja muita unohdettuja aarteita*. Kirjan tekijät rinnastavat kirjallisuudessa tapahtuneet lajimuutokset luontokatoon: ”[k]un huomio kiinnittyy kirjallisuuden ”megafaunaan”, kuten eepoksiin tai romaaneihin, pienemmät ja herkemmät lajit häviävät äänettömästi, aivan kuten jäkälät tai hyönteiset ekosysteemeissä” (Kustantamo S&S 2026).

Kivistö, S., Kärkelä, K., Pihl, E. & Välimäki, I., 2026. Kadonneet kirjallisuuden lajit – Nokturno, gaseeli ja muita unohdettuja aarteita. Kustantamo S&S, Helsinki, 383 s. 36 €.

Kadonneet kirjallisuuden lajit -kirjan kautta pääsee tutustumaan kolmeenkymmeneen erilaiseen kirjallisuuden lajiin, kuten luomiskertomuksiin, loitsuihin, kudontalauluihin ja murhaballadeihin, antiikista 1800-luvulle. Yksittäiset luvut ovat lyhyehköjä, kolmesta sivusta lähes kahteenkymmeneen sivuun. Niiden kirjoittajat vaihtelevat, mutta kirjaan on saatu melko yhtenäinen tyyli. Lukujen paikoin kertova ote tuntuu pääosin toimivalta valinnalta. Luvut itsessään eivät sisällä lähdeviitteitä, mutta kirjan takaa löytyy lukukohtainen lähdeluettelo.

Mutta miksi esittelen kirjaa Geologin sivuilla?

Ensimmäinen syy on kirjan läheisesti geotieteisiin liittyvät luvut, joista esittelen tässä kaksi. Jalokivien fyysisiä, lääketieteellisiä ja yliluonnollisia ominaisuuksia käsittelevä lapidaarikirjallisuus kukoisti 1100- ja 1200-luvuilla. Lapidaarit sisälsivät oman aikansa tiedekirjallisuuden lisäksi myös kristillisiä sekä astrologisia ja maagisia tekstejä. Katariina Kärkelä toteaa: ”Kuten astrologisten, luonnontieteellisten ja maagisten elementtien yhtäaikainen läsnäolo jo vihjaa, lapidaareissa elivät rinnan taikuus, taikaus-

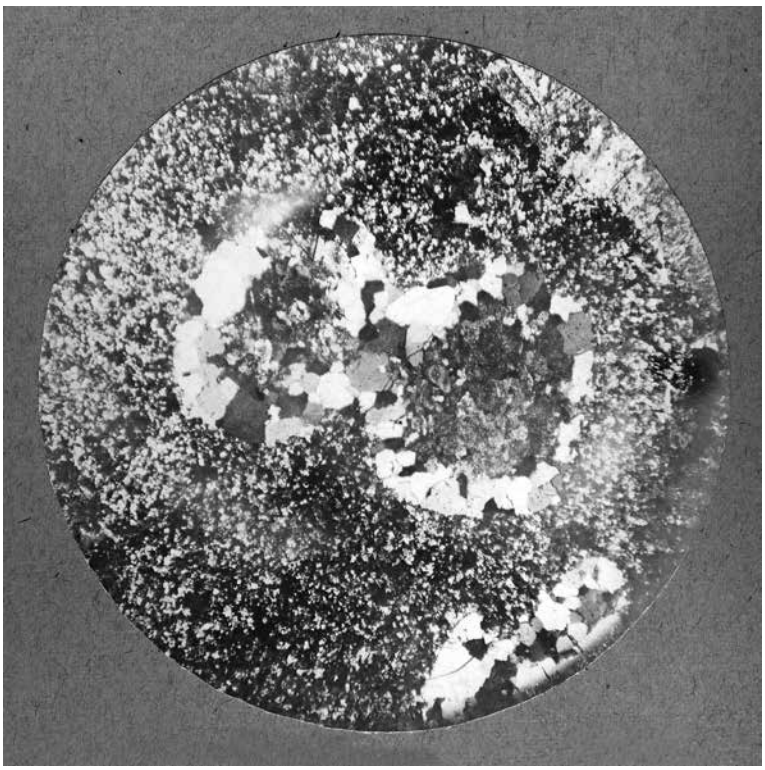
Kvartsin violetti värimuunnos ametisti on tunnettu jo antiikin ajoilta, ja sen uskottiin ehkäisevän juopumista. Värimuunnoksen nimi tuleekin kreikan kielen sanasta ’αμέθυστος (*améthystos*), joka tarkoittaa selvää tai ei juopunutta (Tieteen termipankki 2026). Kuvan ametistikiteet on löydetty Pyhä-Luostolta, ja ne on kuvattu Rovaniemen Arktikumissa. Kuva: Elina Lehtonen.

Purple color variant of quartz, amethyst, has been known since ancient times and was believed to prevent drunkenness. In facet, the name of the color variant comes from the Greek word ’αμέθυστος (*améthystos*), which means sober or not drunk (Tieteen termipankki 2026). The amethyst crystals in the photo have been found in Pyhä-Lusto, and they have been photographed in Arktikum, Rovaniemi. Photo: Elina Lehtonen.

ko ja lääkeoppi. Keskiajan maailmankuvassa se, mikä nykyisin nimetään taikauskoksi, on ollut rationaalisesti perusteltu osa parantavia menetelmiä ja luonteva osa ajan tieteellisiä käsityksiä” (Kivistö ym. 2026, s. 155).

Helsingin Sanomien Kuisma Korhonen nostaa arviossaan esiin sen, että nykyajassa lapidaarien kaltaiset tekstit elävät esimerkiksi new age -ilmiöiden kautta (Korhonen 2026). Kirjassa lapidaareihin liittyvä luku lähestyy aihetta ensisijaisesti neutraalisti, mutta luvun loppuosan hienovarainen sävy on hieman hämmentävä (Kivistö ym. 2026, s. 159–160):

”Huolimatta lapidaarikirjallisuuden kiehtovasta perinteestä ja jalokiviin liittyneistä teorioista voi olla hyväkin, että juhliin valmistautuva valitsee korunsa ohjenuoranaan hyvän maun ja tapojen, ei keskiajan lääkeopin, periaatteet. Ehkä väsyneistä silmistä kärsivä voi silti vain varmuuden vuoksi noudattaa Theofrastoksen ja Pliniuksen antiikista periytyvää oppia ja valita helmien sijaan smaragdin. Keisari Neron kerrotaan seuranneen gladiaattorinäytöksiä smaragdin läpi ja helpottaneen siten silmiensä taakkaa. Kysymykseksi jää, oliko auttava voima kivessä itsessään vaiko sittenkin

Geologian tutkimuskeskuksen vanhimmat valokuvat ohuthieistä ovat 1800-luvun lopulta. Kuvassa kontaktimetamorfinen diabaasi Sottungasta. Kuva: Benjamin Frosterus, 1889, Geologian tutkimuskeskus, GTK, Vanhatkuvat nro 890.

The oldest photographs of thin sections of the Geological Survey of Finland are from the late 19th century. The photo shows a contact-metamorphosed diabase from Sottunga. Photo: Benjamin Frosterus, 1889, Geological Survey of Finland, GTK, Vanhatkuvat nro 890.

siinä, että se oli hiottu linssin muotoon ja toimi samalla himmentimenä liian voimakasta auringonkiloa vastaan."

Kenties teksti on tarkoitettu keventäväksi luvun lopuksi, joka tarjoaa vielä historiallisen knoppitiedon Rooman keisari Nerosta. Kriittisenä lukijana herää kuitenkin kysymys, olisiko kehotuksen rinnalle voinut tuoda entistä selkeämmin mukaan mainin-nan siitä, etteivät erilaiset tutkimukset ole todentaneet kiville niiden väitettyjä voimia. Nykyään, kun tutkittua tietoa haastaa esimerkiksi tiedevastaisuus, on tärkeä huomioida se, miten tieto esitetään.

Tässä yhteydessä on aiheellista mainita myös se, etteivät lapidaarit suinkaan ole ensimmäistä kertaa Geologin sivuilla esillä. Esimerkiksi vuoden 1967 ensimmäisessä numerossa on vajaan sivun verran otteita Sigfrid Aronus Forsiuksen vuonna 1611 julkaistusta teoksesta Physica: "*Onyx* on läpinäkyvä jalokivi ja pehmeä; sillä on sellainen väri kuin ihmisen kynnet sormissa. Se kasvaa erään puun pihkasta. Albertus kirjoittaa, että se aikaansaa surua ja murhetta ja pahoja mielikuvia uniin" (K. H. 1967, s. 14). Ruotsista suomeksi käännetyt otteet esitellään ilman suurempia selityksiä malmien luokittelua, rakennusgeologiaa ja Kiiminkijoen geologiaa käsittelevien tekstien jälkeen. Geologiaan liittyvä historia ja erilaiset uskomukset ovat mielestäni erittäin kiinnostavia ja tutkimuksen arvoisia, mutta uskomusten ja ajantasaisen tutkimustiedon välisen rajan tulisi olla tietotekstissä selkeä.

Toinen geologian näkökulmasta kiinnostava luku on mikroskooppisiin kuvauksiin liittyvä. Mikroskoopin keksiminen vaikutti myös kirjallisuuteen. Kirjassa esiin nostetaan Robert Hooke, joka oli ensimmäisiä mikroskoopin kehittelijöitä ja julkaisi vuonna 1665 teoksen nimeltä Micrographia. Tässä kirjassa Hooke kuvasi tarkasti erilaisia asioita, kuten hyönteisiä ja kankaiden

Wanold Wrydon Wilkmanin vuonna 1914 ottama ohuthievalokuva graniittigneissistä. Kuva: W. W. Wilkman, Helsingin kaupunginmuseo, 3271 -39; XLVIII-1589, Public domain.

A thin section photograph of granite gneiss, taken by Wanold Wrydon Wilkman in 1914. Photo: W. W. Wilkman, Helsinki City Museum, 3271 -39; XLVIII-1589, Public domain.

kuituja. ”Mikroskoopin keksimisen myötä tarvittiin uudenlaista tarkkuuden kieltä kuvaamaan sen avulla nähtyjä muotoja”, toteaa luvun kirjoittanut Sari Kivistö (Kivistö ym. 2026, s. 269). Hooken Micrographia sisältää kuvauksia myös esimerkiksi hiekoista, fossiileista ja kivettyneestä puusta (Hooke 1665). ”Uusi kuvakulma mullisti ajattelua ja mielikuvitusta, sillä tutkimusmatkaillakseen ei ollut välttämätöntä lähteä kauas vaan vain tarkentaa lähelle”, Kivistö kirjoittaa (Kivistö ym. 2026, s. 297). Tekniset laitteet vaikuttivat myös ihmisten näkökulmaan. Tästä aiheesta olisin mielelläni lukenut enemmänkin kuin viisi sivua – ovathan erilaiset mikroskoopit vaikuttaneet runsaasti myös geologian tieteenalan kehitykseen, ja ne ovat edelleen geologeille tärkeitä työvälineitä.

Esimerkiksi Suomen kallioperän tutkimuksessa polarisaatiomikroskoopilla on ollut aivan keskeinen rooli (Haapala 2000). Jos kallioperämme vanhat ja monin paikoin metamorfoituneet kivilajit ovat haastavia tutkittavia nykyäänkin, olivat ne vielä haastavampia 1800-luvun tutkimusmenetelmien ja tiedon pohjalta. Kun professori ja geologi Fredrik Johan Wiik (1839–1909) otti polarisaatiomikroskoopin käyttöön 1870-luvulla, saatiin kallioperäämme täysin uusi näkökulma. Olisikin kiinnostava tutkia sitä, kuinka tämä vaikutti Suomessa geologiseen kieleen tai siihen, miten geologiasta viestittiin alan ulkopuolelle.

Toinen syy esittää tämä kirja Geologin sivuilla on sen potentiaali toimia inspiraationa geologiasta tehtävään viestintään. Kirjan käsittelemät tekstilajit voivat tarjota uusia näkökulmia geologisiin ilmiöihin tai geologin arkeen. Eikä niiden tarvitse tähdätä julkaisuun. Kokemuksesta tiedän, että jul-

kaisemattomaksi tarkoitetut, omaksi iloksi kirjoitetut tekstitkin pitävät yllä kirjoitusvirettä ja voivat herättää uusia ajatuksia. Miltä kuulostaisi esimerkiksi loitsu analyysien onnistumiselle tai kenttätöistä kirjoitettu idylli? Kirjan käyttöä oman kirjoittamisen innoittajana voisi auttaa se, että kirjallisuuden lajeista olisi annettu vielä enemmän havainnollistavia esimerkkejä.

Lukijana olisin kaivannut myös vielä selkeämpää esitystä kunkin lajin kukoistuskausista. Tiedon olisi voinut ujuttaa jollakin tavalla esimerkiksi jokaisen luvun alkuun. Olisi ollut myös havainnollistavaa, jos kirjan alkuun tai loppuun olisi lisätty eri lajien kukoistuskaudet esittävä aikajana.

Lopuksi haluan vielä palata kirjan vertauskuvien käyttöön. Kirjallisuuden lajien katoamisen rinnastaminen luontokatoon on mielestäni toimiva ratkaisu, jonka kirjoittajat perustelevat. Luonnon teemojen hyödyntäminen on mielestäni kuitenkin teoksen yksi kiinnostava piirre. Esimerkiksi japanista peräisin olevan, satunnaisia asioita kuvailevan zuihitsun todetaan olevan suomalaisesta näkökulmasta kirjallisuuden vieraslaji – mutta erot luonnon vieraslajeihin perustellen. Luomiskertomusta koskevassa luvussa taas kirjoitetaan, että ”[k]uolleena kirjallisuuden lajina luomismyytti muistuttaa sammunutta tulivuorta. Sen aktiivinen aika on ohi, joskin sen varhaiset vaikutukset ovat edelleen voimakkaasti nähtävissä sekä yhteiskunnassa, kulttuurielämässä että kirjallisuudessa” (Kivistö ym. 2026, s. 22–23).

ELINA LEHTONEN
(elina.lehtonen@helsinki.fi)

Geotieteiden ja maantieteen osasto
Helsingin yliopisto

Kirjoittaja on seuran puheenjohtaja ja kiinnostunut kirjallisuuden ja kirjoittamisen eri lajeista.

Lähdeluettelo

Haapala, I., 2000. Geologia. Teoksessa: Tommila, P. (päätoim.), Suomen tieteen historia 3, WSOY, Helsinki, 268–305.

Hooke, R., 1665. Micrographia. Royal Society, Lontoo. Saatavilla: https://catalog.lindahall.org/permalink/01LINDAHALL_INST/1oon2h5/alma991863803405961

K. H., 1967. Valikoituja käännösotteita suomalaisen luonnontutkijan Sigfrid Aronus Forsiuksen ruotsinkielisestä teoksesta Physica, joka valmistui v. 1611. Geologi 19 (1), 14.

Kivistö, S., Kärkelä, K., Pihl, E. & Välimäki, I., 2026. Kadonneet kirjallisuuden lajit – Nokturno, gaseeli ja muita unohdettuja aarteita. Kustantamo S&S, Helsinki, 383 s.

Korhonen, K., 2026. Unohtuneet kirjallisuuden aarteet heräävät henkiin lumoavalla tavalla. Helsingin Sanomat, 22.3.2026. https://www.hs.fi/taide/art-2000011862538.html

Kustantamo S&S, 2026. Kadonneet kirjallisuuden lajit – tutkimusmatka unohdettuihin aarteisiin. STT-info, 5.2.2026. https://www.sttinfo.fi/tiedote/71721448/kadonneet-kirjallisuuden-lajit-tutkimusmatka-unohdettuihin-aarteisiin [12.5.2026]

Tampereen yliopisto, j.a. Kirjallinen sukupuutto – Kadonneet kirjallisuuden lajit ja menneisyyden kuvittelu. Tampereen yliopiston verkkosivu. https://projects.tuni.fi/kirjallinensukupuutto/esittely/ [12.5.2026]

Tieteen termipankki, 2026. Geologia:ametisti. https://tieteentermipankki.fi/wiki/Geologia:ametisti [23.9.2026]